

NÜBÜVVETİN İSPATI, VE (NEBİLERİN) SEMBOL VE BENZETMELERİNİN TE'VİLİ ÜZERİNE*

*Hüseyin AYDIN**
Enver UYSAL***
Hidayet PEKER*****

Rahman ve Rahim olan Allah'ın adıyla.

1. Reis Ebu Ali İbn Sina (Allah ona rahmet etsin) dedi ki:

2. Allah iyiliğini versin ki, nübüvvetin tasdiki konusunda sende yerleşmiş olan şüphelerin giderilmesine yönelik sana (daha önce) söylediklerimin tamamını (bir risalede) özetlememi istemiştin. (Nübüvveti inkar edenlerin) gerek cedeli gerekse burhani hiç bir (mantıki) delile dayanmayan fakat zorunlu olarak, takip ettikleri yolda mümkün olan iddialarının içeriklerinin ve (nübüvvet) iddiasında bulunanın alaya alınmayı hak ettiği hurafe türündeki açıklamaların bir risalede yer alması gereksizdir.

Allah ömrünü uzun kılsın ki, sana, bununla ilgili cevabım şudur; diyorum ki:

3. Bir şeyde özü gereği bulunan her bir şey varolduğu sürece onunla birlikte bilfiil olarak vardır. Bir şeyde arazi olarak bulunan her bir şey, o şeyde bazen bilkuvve bazen de bilfiil olarak bulunur. Her ne ki, bu duruma özü gereği sahiptir, o, onda bilfiil ebedi olarak vardır. Ve o, kendinde güç halinde bulunanı ya dolaylı ya da dolaysız olarak fiile çıkarır. Mesela ışık, özü gereği görünendir ve güç halinde görünür olan her şeyin fiile çıkışının nedenidir. (Ve yine) ateş örneğinde olduğu gibi, o (ateş) özü gereği sıcaktır

* Bu çalışma, Ebu Ali Hüseyin b. Abdullah İbn Sina'nın "Risale fi İspati'n Nübüvvât ve Te'vili Rumuzihim ve Emsalihim" adlı eserinin çevirisidir. Çeviride, Michael Marmura'nın Beyrut 1968'de neşrettiği metin esas alınmıştır. Bu çeviri, bir seminer çalışmasının ürünü olarak ortaya çıkmıştır.

** Prof. Dr.; U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

*** Yard. Doç.; Dr. U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

**** U.Ü. İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

ve diğer nesnelere ısıtıcıdır. Bu da, ya ateşin ibrik aracılığıyla suyu ısıtması gibi dolaylıdır, ya da bizzat ibriği ısıtması -yani aracısız olarak teması kastediyorum- gibi dolaysızdır. Buna pek çok örnekler vardır.

4. Her şey iki unsurdan mürekkeptir. Unsurlardan biri ikinciden ayrı olunca, ikinci de ondan ayrı olur. Bunun örneği bal ve sirkenin bileşimi olan şerbettir. Sirke, baldan ayrı bulunduğu zaman, bal da sirkeden ayrı bulunur. Diğer bir örnek ise, insan sureti ve bakırdan mürekkep olarak tasavvur edilmiş olan heykeldir. Bakır, insan suretinden ayrı olunca, bu suret de bakırsız varolur. Tümevarım (istikra)da da bu böyledir; buna dair pek çok örnekler vardır.

5. (Yine) derim ki: İnsanda, kendisini diğer canlılardan ve kendi dışındakilerden farklı kılan bir güç vardır. Ki o güç, "nefs-i natıka" diye adlandırılır. Ve o kesinlikle bütün insanlarda vardır. Ayrıntıya girmeye gerek yok. Onun (nefs-i natıkanın) güçleri hususunda insanlarda farklılıklar vardır. İlk güç, maddelerinden soyutlanmış olan tümel (külli)lere suret olmaya yatkındır. Çünkü onların (tümellerin), özleri gereği suretleri yoktur. Bu nedenle o, madde(heyula)ye benzetilerek "heyulani akıl" olarak adlandırılır. O, güç halinde (bilkuvve) tam akıldır. Tıpkı yakma gücüne sahip ateş gibi değil de, güç halinde soğutucu olan ateş gibi.

6. İkinci güç ise, genel kabul görmüş düşünceleri ihtiva ettiklerinden dolayı tümel suretleri tasavvura yönelik güç ve melekeye sahiptir. Bu da güç halinde tam olan akıldır. "Ateşin yakma gücü vardır." sözümüz gibi.

7. Üçüncü güç, fiil halinde akledilir tümellerin suretlerini tasavvur edicidir. Önceki iki güç, onu taklit ederek fiil haline çıkarlar. Bu (üçüncü güç) "müstefad akıl" olarak adlandırılır. O (müstefad akıl), heyulani akılda bilfiil olmadığı gibi, onda özü gereği de yoktur. Öyleyse onun (müstefad aklın), ondaki (heyulani akıldaki) varlığı bir var kılıcıdır. O (müstefad akıl), onda (var kılıcıda) özü gereği vardır. Onun sayesinde güç halindeyken fiil haline çıkar. O, külli akıl, külli nefis ve alem nefsi diye isimlendirilir.

8. Özü gereği alınmış güç(müstefad akıl)e sahip olan kimseden kabul ediş (etkilenme) dolaylı ve dolaysız olmak üzere iki yolla olur. Böylece "Külli Faal Akıl"dan kabul ediş (etkilenme) de iki yolla olur. (Bunlar) ya genel düşüncelerin ve aklın temel bilgilerinin alınışı gibi doğrudan doğruyadır; ya da ilk akledilirler aracılığıyla ikinci akledilirlerin kabulü ve düşünme, vehim, ortak duyu ve dış duyu gibi organlar ve aletler aracılığıyla kazanılmış akledilir şeylerin kabulü gibi, dolaylıdır.

9. Açıkladığımız gibi nefis-i natıka bazen dolaylı bazen de dolaysız olarak kabul eder. Bundan dolayı, onun doğrudan doğruya etkilenmesi özü gereği değildir. Bu alış, kendisinde arızı, başkasında özü gereğidir. Ve o (nefs-i natıka), özü gereği sahip olandan alır. İşte bu, özü gereği aracısız olarak kabul eden "melekî akıl"dır. Onun kabulü, başkasının diğer güçlerden kabulünün nedeni olur.

10. İlk düşünülürlerin dolaysız olarak kabulü iki yönden özellik arzeder: Kısaca, ya onların kabulünün kolaylığından ya da kabul edenin dolaysız olarak kabul etmeye gücü yetmediğinden. Ancak kabulü kolay olanlar hariç.

11. Sonra kabul edende de kabul edilende de güç, yetersizlik, kolaylık ve zorluk açısından farklılıklar gördük. Bunların sınırsız olması imkansızdır. Çünkü yetersizlik yönündeki sınırlılık, dolaylı veya dolaysız bir tek düşünülürü bile kabul edememektir. Güç bakımından sınırlılık ise, aracısız olarak kabul etmektir. O takdirde bu, iki tarafta da sınırlı ve sınırsız olmak demektir. Bu ise düşünülemez bir çelişkidir.

12. Bileşik varlığın iki unsurdan oluştuğu daha önce gösterilmişti. Unsurlardan biri ikinciden ayrı olunca, ikinci de ondan ayrı olur. Gördük ki, nice varlıklar (Faal) Akıl'dan gelen feyzleri doğrudan doğruya alamaz. Bazı varlıklar da aklı feyezaların tamamını doğrudan doğruya alır. Yetersiz tarafta sınırlı olunca zorunlu olarak güçlü tarafta da sınırlı olur.

13. Nedenler arasındaki üstünlük dereceleri, şu belirteceğim şekilde cereyan eder: Var olanlardan bir kısmı özü gereği kendi başına vardır, bir kısmı da özü gereği başkasından dolayı vardır; birincisi daha üstündür. Özü gereği kendi başına var olan, ya suretler ve hiç bir maddede bulunmayan varlıklardır, ya da madde ile ilişki içerisinde olan suretlerdir; birincisi daha üstündür. Burada asıl araştırılan ikinci kısım olduğundan dolayı, onu (biraz) açalım: Cisimlerden ibaret olan maddi suretler, ya canlıdır ya da cansızdır; birincisi daha üstündür. Canlı olan ise, ya hayvandır ya da hayvan olmayandır; birincisi daha üstündür. Hayvan ise, ya düşündür ya da düşünmeyendir; birincisi daha üstündür. Düşünen ise, bu yeteneğe ya doğuştan sahip (meleke halinde)tir ya da değildir; birincisi daha üstündür. Meleke halinde olan ise, ya tam olarak fiile çıkar ya da çıkamaz; birincisi daha üstündür. Fiile çıkan ise, ya doğrudan doğruya ya da bir aracı vasıtasıyla gerçekleşir; birincisi daha üstündür. İşte bu, NEBİ'dir. Maddi suretlerdeki üstünlük onda son bulur.

14. Her üstün olan altta olana yönetici ve başkan olursa bu durumda Nebi de, üstün olduğu cinslerin tamamına yönetici ve başkan olur. Vahiy, işte bu feyzandır. Melek ise, kabul edilmiş ve feyezani taşıyan bu güçtür. Sanki o, külli aklın feyezana bağlı ve özü gereği değil de, arızî olarak ondan parça parça gelen bir feyzandır. Melekler farklı neden(görev)lerden dolayı çeşitli isimlerle adlandırılmışlardır. Hepsi özü gereği birdir. Şu kadar ki, kabul edenin bölünmesinden dolayı arızî olarak bölünebilirler. Risalet, herhangi bir ibare üzerine vahiy olarak isimlendirilen feyzandan alınan şeydir. Ki bu ibare (söylem), duyulur ve düşünülür dünyaların ilmen ve siyaseten ıslahını amaçlar. Peygamber (resul) ise, vahiy olarak isimlendirilen feyzandan almış olduğu şeyi, uygun bir anlatım tarzında tebliğ edendir ki, bu anlatım tarzı, peygamberin düşünceleri sayesinde duyulur dünyanın

düzelmesini siyasetle, düşünülür dünyanın düzelmesini ilimle gerçekleştirmeyi amaçlar.

15. İşte bu, nübüvvetin ispatı ve mahiyetinin açıklanması, vahiy, melek ve vahyedilenin hatırlanması hakkındaki söylenenlerin özetidir. Nebimiz Muhammed (SAV)in nübüvvetinin doğruluğuna gelince, akıl sahibi bir kişi -Hz. Muhammed ile diğer peygamberlerden birisi arasında bir karşılaştırma yaptığı zaman- Hz. Muhammed'in davetinin doğruluğunu görecektir. Bu konuda ayrıntıya girmek istemiyoruz.

16. Şimdi bana sormuş olduğun sembollerin çözümünü ele alıyoruz. Nebi için konuşmasının sembolik ve sözlerinin imalı olmasının şart olduğu ileri sürülür. Nitekim Platon, Kanunlar kitabında, peygamberlerin sembollerinin anlamlarını kavrayamayan kimsenin ilâhî melekût alemine ulaşamayacağını söyler. Böylece Pythagoras, Sokrates ve Platon gibi Yunan filozoflarının önde gelenleri ve onların nebileri, kitaplarında sırlarını içlerine doldurdukları semboller ve işaretler kullanmışlardır. Platon'a gelince, Aristo, onun hikmeti yaymasını ve bilgiyi açıklamasını eleştirmiş ve hatta şöyle demiştir: "Her ne kadar ben böyle yapmış olsam da, kitaplarımda akli başında bilginlerden pek azının vakıf olabileceği pek çok boşluklar bıraktım". Kabasaba arapları -bütün insanlara gönderilmiş nebi olduğundan dolayı- özellikle insanların tamamını, ilme vakıf kılmak Hz. Muhammed için ne zaman mümkün olmuştur? Siyasete gelince, nebiler için o çok kolaydır; teklif de öyledir.

17. Bana sormuş olduğun şeylerden ilki, Hz. Muhammed (SAV)in, Rabbinden tebliğ etmiş olduğu şu şeydir:"Allah göklerin ve yerin nurudur. O'nun nurunun temsili, içinde lamba bulunan bir kandillik gibidir. O lamba bir fanus içindedir; o fanus da sanki inciye benzer bir yıldız gibidir ki, doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen mübarek bir ağaçtan, yani o ağaçtan çıkan yağdan tutuşturulur. Yağı, neredeyse, kendisine ateş değmese dahi ışık verir. Nur üstüne nurdur. Allah insanlara örnekler verir: Allah her şeyi bilir"¹.

18. Derim ki: "Nur" zâtî ve müstear olmak üzere iki anlam için ortak bir isimdir. Zâtî olan, Aristotelesin dediği gibi şeffaf olması bakımından şeffaf olan (müşiff)ın yetkinliği (kemal)dir. Müstear, hem hayır hem de hayra ulaştırın neden olmak üzere iki türüdür. Burada kastedilen, iki kısmına da bütünüyle şamil olan müstear taraftır. Yani Yüce Allah özü gereği hayırdır ve O, aynı şekilde her hayrın nedenidir. Zâtî olanda da, olmayanda da hüküm böyledir.

19. O'nun "gökler ve yer" deyimi kainatı ifade etmektedir.

20. O'nun "kandillik (mişkat)" deyimi heyulanî akıl ve nefs-i natıkayı simgelemektedir. Çünkü kandillik duvarlara yakın olandır ve

¹ Nur, 35

aydınlatmak için iyi bir yatkınlıktır. Çünkü duvarlara yaklaşan her şeydeki yansıma daha şiddetlidir ve ışık daha çok artar. Bilfiil akıl, ışığa benzer ve böylece ışığı geçirici olan, kendisini kabul edene benzer, o da şeffaf olandır. Işığı geçirici olanların daha üstünü havadır, havaların daha üstünü ise kandillikdir. Kandillik ile sembolize edilen şey heyulanî akıldır. Heyulanî aklın müstefad akla nisbeti, kandilliğin ışığa nisbeti gibidir.

21. Lamba bilfiil müstefad akli ifade eder. Çünkü ışık, filozofların tanımladığı gibi şeffaf olanın yetkinliğidir ve şeffaf olanı kuvveden fiile çıkarır. Tıpkı müstefad aklın heyulanî aklın yetkinliği olduğu ve heyulanî akli kuvveden fiile çıkardığı gibi. Müstefad aklın heyulanî akla nisbeti, lambanın kandilliğe olan nisbeti gibidir.

22. O'nun "fanus (ez-zücade) içinde" deyimine gelince: Heyulanî akıl ile müstefad akıl arasında başka bir mertebe ve konum vardır. Bunun durumu, lamba ile şeffaf olan arasındaki ilişki gibidir. Bu durumda, dış dünyada lamba, şeffaf olana ancak bir aracı ile ulaşabilir ki bu da kandil (misrace)dir. Kandillerden ise fanus (zücade) çıkar. Çünkü o, ışık kabul eden şeffaf cisimlerdenidir.

23. Bundan sonra da, onu (zücade) ışığı geçirmeyen renkli fanus olarak değil de, ışığı geçiren saf fanusa benzetmek için "sanki o (zücade), parlak bir yıldızdır" ifadesini kullandı. Çünkü renkli olanlardan hiç biri ışığı geçirmez.

24. "Bereketli zeytin ağacından tutuşturulur" ifadesiyle, yağın kandil için madde ve konu olması gibi, aklî fiiller için madde ve konu olan düşünme gücü(el-kuvvetü'l-fikriyye)nü kastediyor.

25. "Doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen" (ifadesine gelince): Doğu lugatte ışığın çıktığı yer, batı ise ışığın kaybolduğu yerdir. Doğu, ışığın bulunduğu yerden, batı ise ışığın kaybolduğu yerden istiare edilmiştir. O, ışığı, kelamın aslı yaparken ve her şeyi bu asıl üzerine bina edip, onu ışığın kaynakları ve aletleriyle ilişkilendirirken verdiği örneklerle ve onlara uygun şartlara nasıl riayet ettiğine dikkat et.

26. "Doğuya da, batıya da nisbet edilemeyen" sözü ile (kastedilen) sembol; "kesin olarak düşünme gücü, ışığın çıktığı salt düşünme güçlerinden değildir", derken kastediğim şeydir. "Doğuya da nisbet edilemeyen ağaç" sözünün anlamı işte budur. Yine o (düşünme gücü), ışığın kendisinde kaybolduğu kesinlikle ve batıyla sembolize edilen hayvanî-behimî güçlerden de değildir. "Batıya da nisbet edilemeyen" sözünün anlamı da budur.

27. "Yağ, neredeyse kendisine ateş değmese dahi ışık verir" sözüyle düşünme gücünü övmüştür.

28. Sonra "kendisine değmese dahi" demiştir ki, değmek (mess) ile ittisal ve feyezani kastedmiştir.

29. "Ateş" ifadesine gelince, mecazi ışığı hakiki ışıkla ve onun alet ve ekleriyle temsil ettirince, kendi dışında kendisinin nedeni olan gerçek taşıyıcıyı, geleneksel anlamda kendi taşıyıcısı olanla temsil ettirdi. Ki o da ateş(nar)dir. Ateş her ne kadar renkli olmasa da, genel alışkanlığa göre o aydınlatıcıdır (ışık vericidir). Şartları nasıl gözettiğine dikkat et. Aynı şekilde ateş, temel unsurları kuşattığından dolayı, onu, alemi çevreleyen(felek)e benzetti. Ancak bu kuşatma çatisal değil, lafzi ve mecazi bir kuşatmadır. Bu da Külli (tümel) Akıl'dır.

30. Bu akıl, İskender Afrodisi'nin sandığı ve bu sanısını da Aristoteles'e dayandırdığı gibi, ilk gerçek ilah değildir. Çünkü bu akıl, bir yönden tektir ve birçok tümellerin suretlerini kendinde barındırması yönüyle de çoktur. Bu nedenle o, özü gereği değil, arazi olarak tektir. O, birliği (teklik), buna özü gereği sahip olandan alır. İşte özü gereği bu birliğe sahip olan ise şanı yüce olan Allah'tır.

31. Nebi Muhammed (SAV)in Rabbinden almış olduğu "o gün Rabbinin arşını, onların da üstünde sekiz taşır" ayetin anlamı hususunda biz şunu ileri sürüyoruz ki: Şeriattaki feyezana etmiş (vahyedilmiş) kelam, Yüce Allah'ın arş üzerinde olduğunu ifade etmektedir. Bu sözden çıkan anlam ise arşın yaratılmış olan cisimsel varlıkların sınırı olduğudur. Kelamcılardan Müşebbihe ise, hulul etmek yoluyla Allah'ın arşın üzerinde olduğunu iddia etmektedirler.

32. Felsefi anlamına gelince, filozoflar, feleklerin feleği olan dokuzuncu feleği duyulur dünyanın sınırı olarak kabul etmişlerdir. Onlar, Aristoteles'in Sima'ül Kıyan kitabının sonunda açıkladığı gibi, hulul yoluyla olmaksızın Yüce Allah'ın, orada ve onun üzerinde olduğunu düşünürler.

33. Din bilginleri, arş ile kastedilen şeyin semavi cisim olduğunda ittifak etmiş, buna bağlı olarak, feleğin nefis sayesinde özlemsel bir hareketle hareket ettiğini ifade etmişlerdir. Onun "nefs sayesinde" hareket ettiğini söylemişlerdir, çünkü hareketler, ya özü gereğidir ya da değildir. Onlar onun hareketinin özü gereği olduğunu açıklamışlardır. Özü gereği olan da, ya tabiidir ya da nefsten kaynaklanır. Onların açıkladıklarına göre arşın hareketleri tabii değildir. Geriye bu hareketlerin nefsten kaynaklanmış olduğu kalır. Ve yine onlar, feleğin nefsinin düşünen, yetkin (kamil) ve etkin (faal) nefis olduğunu belirtmişlerdir. Buna ilave olarak onlar, feleklerin ebedî olarak ölümsüz olduklarını ve kendi kendilerine aynı kalacaklarını ileri sürmüşlerdir. Zaten bütün dinlerde, meleklerin şüphe götürmez bir şekilde canlı ve akıllı oldukları, ölümlü olan insan gibi ölümlü olmadıkları yaygın bir kanaattir. Feleklerin canlı, akıllı ve ölümsüz olduğu; canlı, akıllı ve ölümsüz olan melek olarak isimlendirildiği ifade edilince, felekler de melekler olarak adlandırılır. Bu öncüller ortaya konulunca, arşın sekiz tarafından taşınan şey olduğu ve müfessirlerin yorumunun da, bunların sekiz felek olduğu açıklığa kavuşur.

34. Taşıma iki anlamda kullanılır: a-İnsan tarafından taşıma ki, taşıma ifadesine en uygun olan budur. Örnek, insanın sırtında bir taşı taşınması gibi. b-Tabii taşıma. Örnek, suyun yeryüzü, ateşin ise hava tarafından taşınması gibi. Burada kastedilen şey kesinlikle birinci şık değil, tabii taşımadır.

35. "O gün", "saat" ve "kıyamet" ifadelerine gelince, bunlarla kastedilen, şeriat sahibinin "her bir nefis ölünce kıyameti kopar." hadisinde dile getirdiği şeydir. İnsanî nefsin bağımsızlığının bedenden ayrıldığı esnada gerçekleştiği (tahkiku'n nefsi'l insaniyye inde'l mufaraka) kesin olunca, şeriat sahibi, vaad, vaid ve bunların benzerlerini o vakit (kıyamet) ile ilişkilendirdi.

36. Nebi (SAV)in Şanı Yüce olan Rabbinden tebliğ etmiş olduğu, "ateş üzerinde kılıçtan keskin ve kıldan daha ince özellikleri olan bir yol vardır. Onu aşmadıkça hiç kimse cennete girmeyecektir. Onu aşan kurtulur, ondan düşen hüsrana uğrar." sözüne gelince, bundan önce cezanın ve sevabın ne olduğunu, cennet ve cehennem ile neyin kastedildiğini bilmen gerekir.

37. Bu konuda şu görüşü ileri sürüyorum ki, "sevap" bilmeye ve eylemeye yönelik şeylerden hiç birisiyle ilişki içerisinde olmaksızın yüce ilahi inayetin içinde sürekli olmaktır. Çünkü buna, ancak bilmeye yönelik şeylerde yetkinliğe ulaştıktan ve eyleme yönelik şeylerin kötülüklerinden uzak kalınca ulaşılır. Bu da şu nedenledir ki, yokluğuna ve ayrılığına dayanılmayan yakın dosta duyulan bir özlemle, nefsin yöneldiği alışkanlık ve yatkınlıkların geri gelmemesi içindir. Bu ise ancak hayvanî nefsin davranışlarında ve eyleme yönelik duyularında gereğinden fazlasına muhalefet etmesiyle elde edilir.

38. Duyuların devre dışı kalması anında hayvanî güçlerden vehim gücünün soyut suretle ilişkisi yanlış kurulmuşsa, işte o kişi büyük yanılgıya düşer. Vehim gücünün akli yanılmasından dolayı heyulanî aklın özellikleriyle nitelenmiş cesur kişi, hiç şüphesiz ki, taklit ettiği şeylerden şüpheye, inandığı şeylerden de tereddüte düşmekten ve dolayısıyla beklenen fesada uğramak ve ileride yok olmaktan kurtulamaz. İnanmış olduğu suretlerden dolayı fesada uğrayınca, herhangi bir şekilde kendisiyle uyum içerisinde olan nefs-i natıkayı akli, şerefli ve kendisini fiilî duruma çıkararak suretlerden ayrı olarak bulur. Ki bu suretler onu, kendisini engelleyen şeyi anlamaya sevkeder. Birinin yukarıya fırlatmış olduğu taşı düşünelim. Bu taş, tabii merkezinin dışında bir yere ulaşır ve böylece kendi merkezinden ayrılmış olur. Sonra aşağıya doğru düşerek tabii yerine döner. Çünkü onu tabii yerinden uzaklaştıran engelinden kurtulmuştur. Fakat bu, nefsin müstefad akli kazanması esnasında, dış duyu, iç duyu, vehim, hatırlama ve düşünme gibi kullanmış olduğu aletlerin görevi yerine getirmemesi durumunda olur. Böylece o, kazanım aletleri olmaksızın, kendi özünü tamamlayan şeyleri kazanmaya yönelik tabiatına özlem (kavuşma) içerisinde kalır.

39. Özellikle onun böyle bir durumda kalması uzun sürünce, bundan daha büyük hangi sıkıntı olabilir? (Nefs), ameli kötülüklerle uyumlu bir tavır sergilerse, kötü arkadaşlarından ayrı olarak bulunması şüphelidir. O (nefs), kendisine uyumlu gelen şeylere alışır ve artık bu aşamada, duyusal, şehvanî lezzetlere engel olamaz. Kendisiyle beraber duyusal, şehvanî hiç bir güç olmadığı halde bu (zevkler) onun için nasıl mümkün olabilir?. Bunun örneği: "Hiç bir yolcuya aşık olma, çünkü o, ya yoluna devam eder gider ya da ölür. Sen de aşk ateşinin harareti içinde kıvranır durursun." denildiği gibidir.

40. Sevap ve cezanın anlamı özet olarak açıklandığına göre şimdi cennet ve cehennem mahiyeti üzerine konuşalım. Diyoruz ki: Alemler, hissî, hayalî-vehmî ve aklî olmak üzere üç olunca aklî alem, sürekli ikamet edilen yerdir ki, bu da cennettir. Hayalî-vehmî alem ise, açıklandığı gibi, yok olunan yerdir. Hissî alem ise kabirler alemdir. Sonra bilmelisin ki tümellerin çoğunu kavramada tikel(cüzi)leri araştırmaya ihtiyaç vardır. Zorunlu olarak onlar (tümeller), dış duyuya ihtiyaç duyarlar. Biliyoruz ki, akıl, dış duyudan başlayarak hayal, vehim ve düşünme gücüne kadar çıkar. İşte bu, cehennemden çıkan ince ve zor bir yoldur. Ve bu, akıl kendi özüne ulaşip düşünmeye başlayınca kadar devam eder. Akıl o zaman cehennem aleminde nasıl bir yol katettiğini görür. Eğer onu aşarsa, o zaman akıl alemine ulaşır. Eğer orada (cehennem) kalır da, vehmi akıl olarak tahayyül eder ve onun (vehmin) işaret ettiği şeyi de gerçek zannederse, o zaman cehennemde kalır; helak olur ve büyük bir hüsrana uğrar. İşte O'nun "sırat" sözünün anlamı budur.

41. Hz. Muhammed (SAV)'in Yüce Rabbinden tebliğ etmiş olduğu "onun üzerinde ondokuz vardır."² sözüne gelince; cehennem ne olduğu anlaşıldığına ve özet olarak cehennem hayvanî nefis olduğu açıklandığına göre, hayvanî nefsin ise cehennemde kalıcı ve sürekli olduğu, idrakî ve amelî olmak üzere iki kısma ayrıldığı ortaya çıkar. Amelî kısım da, arzu ve öfke duyan (şevkî ve gazabî); ilmî kısım ise, hayalin dış duyularla, duyulur olanlara dair tasavvurlarıdır. Bu duyulur olanlar on altıdır. Bu suretlere zorunlu olmayan bir hükmedişle hükmeden vehmî güç de birdir. İki, on altı ve bir ise on dokuz yapar. Böylece O'nun, "onun üzerinde ondokuz vardır." sözünün doğruluğu ortaya çıkmış oldu.

42. O'nun, "biz cehennem işlerine bakmakla ancak melekleri görevlendirmişizdir."³ sözüne gelince, görülmeyen ve duyulur olmayan güçlerin melek olarak adlandırılması dinde de adettendir.

43. Nebi Hz. Muhammed (SAV)'in Rabbinden tebliğ etmiş olduğu "cehennem yedi"⁴, cennetin ise sekiz kapısı vardır." sözüne gelince, bilindiği gibi idrak eden varlıklar, ya dış duyular gibi -ki bunlar beş tanedir-

² Müddesir, 30

³ Müddesir, 31

⁴ Hicr, 44

tikel varlıkları idrak edendir; bunlar suretleri maddeleriyle birlikte idrak ederler. Veya madde olmaksızın idrak ve tasavvur edendir. Duyuların, hayal olarak adlandırılan deposu gibi. Bu(depo)na zorunlu olmayan bir hükmedişle hakim olan bir güç vardır ki, o da vehimdir. Bir de o(depo)na zorunlu olarak hükmeden bir güç vardır ki, o da akıldır. İşte bunlar sekizdir. Sekizi topluca biraraya gelince, ebedi mutluluğa ve cennete girmeye götürür. Onlardan sekizincisi olmaksızın tamamlanamayacak olan yedi tanesi gerçekleştiği zaman ebedi mutsuzluğa götürür. Bir hususa yol açan şey ise, dil bakımından kapı diye adlandırılmaktadır. Cehenneme götüren yedi şey, onun kapıları; cennete götüren sekiz şey de, onun kapıları olarak adlandırılır.

44. İşte bu, bütün problemlerin özet olarak açıklanmasıdır.